
באטמן ומלחמתו בטרור

נשכח את העניין הרכילותי שעורר מותו בטרם עת של השחקן הית' לדג'ר, המככב בסרט כג'וקר, אויבו הנצחי של באטמן. אולם אף אחת מן הסיבות הללו כשלעצמה לא תוכל להסביר את ההתלהבות העצומה שבה התקבל האביד האפל. ככלות הכל, סרטים אחרים, שהתבססו על דמויות קומיקס אהובות לא-פחות, לא עוררו תגובות סוערות כל כך: הישגיו הקופתיים של סופרמן חוזר, שיצא לאקרנים בשנת 2006, לא ענו על ציפיות יוצריו, ואפשר גם להזכיר את קבלת הפנים הצוננת, בלשון המעטה, אשר ציפתה לבאטמן ורובין בשנת 1997. אם לא די בכך, הביקורת חלקה לאביד האפל שבחים חסרי תקדים בהתחשב בז'אנר שאליו הוא משייך. אפילו כלי תקשורת אליטיסטיים כמו הניו יורק טיימס והנארדיאן, הנוהגים לתאר את שוברי הקופות ההוליוודיים כראיות ניצחות לשקיעת הציוויליזציה המערבית, שיבחו את הסרט הן בזכות ערכו האמנותי והן בזכות תוכנו. היו מבקרים שאף הרחיקו לכת והכריזו כי האביד האפל מייצג שלב חדש של בגרות בתולדות הז'אנר הקולנועי של גיבורי-העל, וכי מה שהיה בעבר גטו של סרטי בידור קלילים הופך אולי בהדרגה לדבר-מה המזכיר צורת אמנות. המבקר רוג'ר אברט, הפסבדו-אינטלקטואל הנצחי, כתב אפילו כי "נדמה שמשוה עמוק מתחולל ברבדים העליונים של סרטים המבוססים על ספרי קומיקס... סיפורים אלה נוגעים בעומק הפחדים,

האביד האפל

בימוי: כריסטופר נולאן

תסריט: כריסטופר נולאן וג'ונתן נולאן

אולפני וורנר (2008)

ביקורת: בנג'מין קרשטיין

אף שפריחתו של הז'אנר הקולנועי העוסק בגיבורי-על החלה, לכל המאוחר, בתחילת שנות האלפיים, עם הצלחתם המסחררת של סרטים דוגמת אקס-מן וספיידרמן, אין ספק שהוא רשם ליזכותו מעין שיא חדש לפני חודשים ספורים, עם צאתו לאקרנים של האביד האפל, סרטו של הבמאי כריסטופר נולאן. האביד האפל, המשך ישיר לשובר הקופות באטמן מתחיל מ-2005 – אף הוא בבימויו של נולאן – הוא החוליה האחרונה בשרשרת סרטים המבוססים על מעלליו של גיבור הקומיקס הנודע. הסרט, שרבים ציפו לו בדריכות במהלך שלוש השנים האחרונות, כבר רשם הכנסות של קרוב למיליארד דולרים בכל רחבי העולם (נכון לנובמבר 2008) והתברג בקלות בצמרת רשימת הסרטים הרווחיים בכל הזמנים. האביד האפל הוא, במידה רבה, סיפור של הצלחה ידועה מראש. קודמו, באטמן מתחיל, זכה לתשואות; דמותו של הגיבור הראשי כבר צברה פופולאריות רבה בספרות הקומיקס ובקולנוע המסחרי; ובל

הטראומות, הפנטזיות והתקוות שלנו".
ג'ו נוימאיר מהניו יורק דיילי ניו סיכס
בתמציתיות: "דרמת פעולה חדשה זו מבית
היוצר של באטמן – 'הרפתקת פעולה' היא
הגדרה קלילה מדי – מגדירה את הרגע שבו
סרטי גיבורי-העל נעשו רציניים".

ואכן, אם יכול סרט כלשהו לטעון
למעמד של סרט "רציני" בז'אנר המדובר,
הרי זה האביד האפלי; נכון, הוא אינו יצירת
מופת, אך הוא עשוי במיומנות מעוררת
התפעלות וניחן ללא ספק באיכות אמיתית.
ועם זאת, הסיבה המרכזית לכך שהסרט
הפך לתופעה – ולא לעוד להיט סתמי –
היא שמתחת לפעלולי הפירוטכניקה
האופייניים לשוברי קופות קיציים הוא
מציג אלגוריה מפורשת ומפתיעה למלחמה
בטרור, לאתגר שהיא מציבה בפני תפיסת
הגבורה המסורתית ולאמביוולנטיות
שמגלה כלפיה אמריקה. ואמנם, בגיבור-
העל האנושי עד מאוד המתואר בסרט
מזהים האמריקנים את בבואתם שלהם –
ואת הלבטים הקשים המלווים את המערכה
שבה הם מעורבים עד צוואר.

באטמן, חביבה הנצחי של התרבות
הפופולארית האמריקנית, הוא
הוותיק והאהוד מכל גיבורי-העל, פרט
לסופרמן. אך למרות אריכות הימים של
הדמות, בסיסה לא השתנה כמעט במרוצת
השנים. כל התגלמות המיתוס של
באטמן, הנטועות בכרך המיתי של גות'אם
סיטי, מתעדות את הרפתקאותיו של ברוס
וויין, נער שעשועים עשיר כקורח החי גם
חיים סמויים של לוחם בפשע. בילדותו
היה וויין עד לרצח הוריו בידי עברייני קטן,
וכאדם מבוגר הניזון מן הטראומות של
ילדותו הוא מבקש לתעל את יגונו ואת
זעמו לאפיקים חיוביים והופך לגיבור-על.
מדי לילה הוא משוטט על גגות העיר,

נלחם בפושעים כשהוא עוטה שריון היי-
טקי המעניק לו מראה של עטלף ענק,
ומשרת את גות'אם כמגן אפל וחרישי
מבין הצללים.

בשנת 1989 שרטט טים ברטון את
דיוקנו של באטמן – בסגנונו הייחודי –
בסרט הראשון בסדרה של שוברי קופות,
שהגיעה אל קצה העגום עם באטמן ורובין.
הדמות נגאלה מתהום הנשייה הקולנועית –
"אותחלה", בלשון עכשווית – בידי
כריסטופר נולאן בסרט באטמן מחחיל,
שחזר וגולל את ראשית סיפורו של ברוס
וויין. הלבוש הריאליסטי שהעניק נולאן
למיתוס של באטמן – אם אפשר בכלל
לדבר על ריאליזם בסרט המציב במרכזו
דמות דמיונית ואפילו מטופשת מבחינות
מסוימות – הצית את דמיונם של הצופים
והעניק לפרסונה הקולנועית של הלוחם
בפשע מגות'אם חיוניות מחודשת.

הצלחתו של נולאן נבעה במידה רבה
מכישורו הניכר כבמאי ומיכולתו להעמיד
סרט פעולה השומר בכל זאת על מידה
של תבונה ועידון. בה בעת, היא הייתה
גם תוצאה של הזהירות שנקטו נולאן
ושותפיו לכתיבת התסריט בהדגשת
התכונות שהפכו מלכתחילה את באטמן
לדמות כה אטרקטיבית: ברוס וויין הוא
אמנם גיבור-על, אך אין הוא יצור על-
אנושי. הוא לא ניחן בכוחות מיוחדים
והוא נלחם ברוע באמצעות צעצועים
טכנולוגיים ובעזרת תבונתו וכוחו הפיזי.
יתר על כן, בשונה מרוב גיבורי-העל
הקלאסיים, באטמן הוא דמות אפלה
יחסית: רדופה, מיוסרת, אלימה. הוא
מזכיר את הטיפוס הקלינט איסטוודי
הנוטל את החוק לידיו יותר מאשר את
הארכיטיפ הכל-אמריקני המהוקצע המיוצג
על ידי סופרמן – ניגוד שקסם לאמן
הקומיקס פרנק מילר, שתיאר ברומן הגרפי

המשובח שובו של האביר האפל איך שתי הדמויות האיקוניות הללו חובטות זו בזו עד ריסוק עצמות. אנו קולטים רמזים, שלפעמים אינם מרומזים כל כך, שבאטמן נגוע לכל הפחות באי־שפיות קלה – אולי בדומה לרשעים המופרעים שאחריהם הוא רודף. את ההיבט הזה בדיוק מפתח נולאן בצורה כה מוצלחת באביר האפל; הוא מתמקד בהשלכות הנובעות ממעמדו של גיבורו כחריג לעומת הנורמות המקובלות, לצד הסכנות והפיתויים שחריגות כזאת מציבה לחברה הנתונה במשבר.

האביר האפל נפתח בדיוק בנקודה שבה הסתיים באטמן מחחיל: ברוס וויין (כריסטיאן בייל) נמצא בעיצומו של מאבק חשאי לטיהורה של גות'אם סיטי, הסובלת מפשיעה, משחיתות ומהזנחה. מסייעים לו משרתו הנאמן אלפרד (מייקל קיין), שהוא מעין תחליף־אב, ומפקד המשטרה ג'יימס גורדון (גארי אולדמן). וויין תולה תקוות רבות בתובע המחוזי החדש של גות'אם, הארווי דנט (אהרון אקהארט), ומצפה שיתגלה כ"אביר הלבן" הנחוץ לעיר כדי להשיב לה את זוהרה שהועם. אדם כזה, הוא מייחל, יהפוך את מפעלו החשאי כבאטמן – "האביר האפל" של גות'אם – למיותר. אבל סיכויי של וויין להגשים את חלומו מתנפצים כבר בשלב מוקדם בסרט, עם הופעתו של הג'וקר (הית' לדג'ר המנוח בהופעה שזכתה לשבחים רבים) – פסיכופת מופרע לחלוטין הפותח במתקפת טרור נגד גות'אם סיטי. הג'וקר שובר בחדווה את כל הכלים; הוא מטיל אימה על פקידי ציבור ועל בני משפחותיהם, מפוצץ בית חולים ומנצל בתבונה את כלי התקשורת כדי לזרוע ייאוש בלב התושבים.

כאשר מתחילים להתגלות ממדיה האמיתיים של מזימת הג'וקר, מתברר

כי הטרור שהוא מפעיל אינו נזקק להצדקה כלשהי או למניע הגיוני. מדובר בפרפורמנס פסיכוטי, שמטרתו להוכיח לגות'אם סיטי כי תוהו ובוהו הוא מצב העניינים הטבעי, וכי החוקים והנורמות המקיימים את התברה אינם אלא אשליות ריקות. טירופו של הג'וקר משתקף דווקא באמונתו כי הוא האדם השפוי היחיד עלי אדמות. "הדרך ההגיונית היחידה לחיות בעולם הזה", הוא מצהיר, "היא לחיות בלי כללים". הניהיליזם האכזר מעמיד את באטמן ואת בעלי בריתו תחת איום שאותו אין הם מבינים ושוב אין ביכולתם לשלוט. הג'וקר אינו פוחד מדבר, אינו רוצה דבר, אינו חס על דבר. כפי שאלפרד אומר לוויין, "יש אנשים שלא מחפשים משהו הגיוני, כסף למשל. אי־אפשר לקנות אותם, לאיים עליהם, לדבר אתם בהיגיון או לנהל אתם משא ומתן. יש אנשים שרוצים רק לראות איך העולם נשרף".

הרמז לזוועות של דורנו ברור מאוד, ואינו מוגבל לדיאלוגים בלבד. האביר האפל גדוש באיקונוגרפיה המוכרת של המלחמה בטרור: הג'וקר מכונה שוב ושוב "טרוריסט"; הוא מצלם בווידיאו את קרבנותיו, בדומה לג'יהאדיסטים שתיעדו את עצמם עורפים ראשי חטופים לעיני המצלמות; הוא מתמרן את כלי התקשורת לצורך לוחמה פסיכולוגית נגד יריביו; הוא מחריב בניינים, המוצפים מיד בצוותי חירום ומכבי אש – תמונות המזכירות לנו את הסצנות האפוקליפטיות מגראונד זירו; הוא פוגע ללא רחם באנשים חפים מפשע ומשתמש במגנים אנושיים, בגופות ממולכדות ובמטולי רקטות. בשלב מסוים, הוא אפילו מופיע בדמות מתאבד הנושא על גופו כמה קילוגרמים של חומר נפץ.

אחת המעלות הבולטות של האביר האפל היא הדרך המחוכמת והמרתקת

שבה הוא מציג את תגובת גיבוריו לטרור. תחילה מתייחסת גות'אם לאיומי הג'וקר בהתרחס, אך ככל שאלימותו מסלימה נתפסים התושבים לייאוש ולתבוסתנות. שיטות התגובה המקובלות של המשטרה נכשלות בזו אחר זו והיא מתחילה לנקוט אמצעים קיצוניים יותר ויותר – כמו עינויים, סיכון חפים מפשע והטעיית התקשורת והציבור. אפילו אדם נשוא פנים כמו הארווי דנט משתמש באמצעי אכיפה אלימים כדי לחלץ מידע מפי חשודים. באטמן עצמו מתחיל לתהות אם הוא מסוגל בכלל להביס אויב כמו הג'וקר, האדיש כל כך למוות ולהרס, בלי להפר את הקוד האישי שלו, האוסר עליו ליטול חיים. בסופו של דבר הוא משתמש במערכת מעקב חשאית – הפרה מהותית של הזכות לפרטיות – כדי למצוא את אויבו ולהכניעו. הסרט מציג בעצם את הקושיה המוסרית המרכזית של המלחמה בטרור, שאפשר לכנותה אולי בשם "דילמת גואנטנמו": באיזה שלב הופכות השיטות הבלתי שגרתיות הנחוצות למלחמה בטרור לאיום המופנה כלפי החברה המשתמשת בהן כדי להגן על עצמה? האם אפשר להשעות את הנורמה במצב החירום בלי להרוס אותה?

הדילמה מוצגת באמצעות שלוש הדמויות המרכזיות בסרט, המייצגות גם שלוש גישות שונות להתמודדות עם האיום הטרוריסטי של הג'וקר. הארווי דנט, ההופך בסופו של דבר ל-"Two Face" המפלצתי, מתחיל את הסרט כאיש חוק נחוש. ואמנם, כמה מן הדמויות מתארות אותו כאידיאליסט וכאיש חזון. לכאורה הוא מאמין בחוק ובצורך להגן עליו. בשלבים מסוימים של הסרט הוא מפגין עוז רוח ניכר אל מול הרוע של הג'וקר. אך רמזים מסוימים מאותתים לנו שהאמת על

אודותיו שונה משחשבונו. הביטחון העצמי שלו עולה על גדותיו; הוא יהיר מאוד ושפתני להחריד; ומתברר שהאידיאליזם שלו אינו טהור כפי שסבורים מעריציו. בסצנה המסגירה יותר מכל את דמותו האמיתית הוא מדבר בזכות המנהג הרומי העתיק למנות דיקטטור במצב של סכנה קיצונית, ותוהה אם עריצות נאורה איננה צורת ממשל עדיפה על פני שלטון החוק – ובכך חושף אי-אמון נסתר במוסדות שהוא עצמו מייצג.

חולשתו של דנט חושפת אותו למזימותיו השטניות של הג'וקר, שאכזריותו הפראית וחסרת התכלית מנפצת לבסוף את החזות האצילית של התובע המחוזי. "היו לך תכניות", אומר לו הג'וקר, "ותראה לאן הן הביאו אותך. אני פשוט עשיתי מה שאני עושה הכי טוב: לקחתי את התכנית שלך והפכתי אותה על פיה. מוסיפים קצת אנרכיה כדי לשבש את הסדר הקיים ואז משתרר תוהו ובוהו. אני נציג התוהו ובוהו. ואתה יודע משהו על תוהו ובוהו, הארווי? יש בו הגינות". כאשר הג'וקר משכנע את דנט שמקריות גמורה היא הצדק האמיתי היחיד השורר בעולם, נוטש התובע את משמרתו כאיש חוק ומתמסר לשרירותיות הגורל. הוא רודף עד חורמה את מי שבגדו בו, לדעתו, וגוזר את עונשם לחיים או למוות על ידי הטלת מטבע. "חשבת שנוכל להיות אנשים הגונים בזמנים לא-הגונים", הוא אומר לגורדון, "אבל טעית. העולם אכזר. והמוסריות היחידה בעולם אכזר היא המקרה. בלי הטיה. בלי דעה קדומה. זה מצב הוגן". כאידיאליסטים רבים, דנט אינו מסוגל לישב את ערכיו הנעלים עם המציאות הברוטלית, ובסופו של דבר הוא מחליף את אמונתו העזה בסדר באמונה עזה לא-פחות באנרכיה.

מרות פרט למצפן האישי המכתב לו מה נכון ומה לא-נכון. במובנים רבים הוא תמונת ראי של הג'וקר; אך בעוד שאובו פועל אך ורק כדי לספק את דחפיו הבלתי שפויים, באטמן, בדומה לגורדון, הוא אלטרואיסט המקריב את עצמו: "אהיה כל מה שגות'אם צריכה שאהיה", הוא אומר. בסוף הסרט מודה גורדון כי "גות'אם ראויה לגיבור כזה... מפני שאין הוא גיבור אלא מלאך-מגן שקט. שומר דרוך. אביר אפל".

ז הוא אולי ההיבט המפתיע ביותר באביר האפל: גישתו האמביוולנטית לנושאים שבהם הוא עוסק. הסרט מעלה שאלות רציניות בדבר הצורך והסכנה שבשימוש באמצעים קיצוניים כדי להגן על החברה מפני איום חריף – אך אינו עונה עליהן באמת. ובדיוק משום כך זכה הסרט לפרשנויות פוליטיות קוטביות. אנדרו קלאוואן כתב, למשל, בוול סטריט ג'ורנל כי זהו סרט שמרני במהותו, "שיר הלל לחוסן ולאומץ המוסרי שהפגין ג'ורג' וו' בוש בתקופה זו של טרור ומלחמה". קוסמו לנדסמן מן הסודי טיימס, שבסך הכל לא אהב את הסרט, סבר, לעומת זאת, כי האביר האפל "מעלה על נס את טענת הקואליציה האנטי-מלחמתית, המזהירה שתוך כדי מלחמה בטרור נוצרים התנאים לטרור נוסף. הסרט מראה לנו כי אנשים חפים מפשע מתו בגלל באטמן – והוא נופל בגללם. באטמן מוצג כדמות אכולת רגשות אשם ותיעוב עצמי ליברלי".

המפתח להצלחתו של האביר האפל טמון אולי בעובדה שהצדק עם שניהם. הסרט תומך בהחלט ברעיון שהחברה זקוקה לאנשים המוכנים לפעול במחשכים, מחוץ לסדר הטוב, כדי להצילה. ואמנם, גורדון מודה בגלוי שהוא זקוק לבאטמן

נציג החוק האחר בסרט, פקד ג'יימס גורדון, הוא מעין כל-אדם. הוא חסר אנוכיות, חרוץ, ישר כסרגל, נעדר כל שאפתנות אישית ופועל בנאמנות במסגרת החוק, למרות התסכול המתמיד הנגרם לו בשל כך. "האידיאליזם שלי אינו מקנה לי נקודות זכות פוליטיות", הוא אומר לדנט. "אני חייב להסתדר עם מה שיש לי". גורדון משתמש בשירותיו של באטמן כדי להילחם בפשיעה, אך הוא נזהר מנטייתו של הגיבור עוטה המסיכה לאלימות החורגת מן החוק. בשלב מסוים הוא אפילו מנסה למנוע מבאטמן לפגוע בג'וקר עצמו. גורדון נוכח שמאמציו עלולים להסתיים בלא-כלום, אך הוא אינו מרפה. הוא מאמין במפורש בחוק ובתפקיד הקטן שהוא ממלא באכיפתו, גם אם לא-פעם מתגלה שזהו תפקיד כפוי טובה. במובן מסוים גורדון הוא אכן הגיבור האמיתי היחיד של האביר האפל. הוא אינו מתעלם מתכתיבי החברה ונסוג אל בין הצללים כדי לנהל מסע נקם פרטי משלו. ההרואיזם הנורמלי היומיומי שלו הוא הכלל – לעומת החריג, באטמן.

ובכל זאת, כפי שכתב פעם הוגה הדעות הגרמני השנוי במחלוקת קרל שמיט – שניתוחו את מצב החירום מעורר כיום עניין רב בעולם האקדמי – "החריג מעניין יותר מן המקרה הרגיל... בחריג מבקיע כוחם של החיים האמיתיים את הקרום של מכניות שנקרשה מרוב חזרה". באטמן מרתק אותנו דווקא מפני שהוא רחוק מכל דבר נורמלי ויומיומי. בדומה לג'וקר, הוא מבטא את תמצית החריגות. הוא מונע על ידי כוחות פנימיים, בלתי נשלטים כמעט, ועוסק באובססיביות באכיפה קנאית של צדק לפי רוחו – שלפעמים עולה בקנה אחד עם החוק ולפעמים לא. הוא סמכות אוטונומית לחלוטין, שאינה נענית לשום

שתוכל לשרוד. באטמן מוקע כפורע חוק והורס את מערכת המעקב ששימשה אותו כדי לבלום את הג'וקר, משום שכדי להגן על הנורמה יש לשמר את החריג כחריג, גם אם אותו יוצא מן הכלל הוא חיוני – במיוחד במצב חירום.

במובן זה, האביר האפל הוא תמונת ראי מושלמת של החברה הצופה בו. החברה הזאת מסוכסכת כל כך בשאלה כיצד יש להילחם בטרור, עד שלראשונה זה עשרות שנים לא קיים עוד "זרם מרכזי" בקרב הציבור האמריקני. ייתכן שזו הסיבה לכך שהסרט עורר תהודה כה רבה בקרב הצופים: האמביוולנטיות שהוא מבטא מאפיינת את תגובתם של רוב האמריקנים למצב שבו הם שרויים מאז ה-11 בספטמבר 2001. האמריקנים רוצים להביס את הטרור, אך מבקשים לעשות זאת בלי לשבש את האידיאלים הבסיסיים של חברה חופשית. הם רוצים שיינקטו כל האמצעים ההכרחיים במלחמה בטרור, אך סולדים מן הזוועות ומן הפשרות הנלוות למערכה כזאת. האביר האפל מציג טיעון קולע כאשר הוא מניח כי הפתרון האפשרי היחיד לדילמה הוא לא לפתור אותה כלל, אלא לחיות בחברה המבוססת במובן מסוים על שקר – והשקר הזה הוא אולי נאצל, אך הוא עדיין שקר. החלופה, אומר הסרט, היא להפוך לחברה של הארווי דנטים, או גרוע מזה – של ג'וקרים. זהו איננו מסר עליז או אופטימי במיוחד, אך דומה שאמריקנים רבים וטובים מוכנים, ואפילו מרוצים באופן מוזר, לשמוע אותו.

בנג'מין קרשטיין הוא עורך משנה בחבלת.

כדי שזה יחרוג מן הגבולות שקובע החוק ויצליח היכן שהוא עצמו נכשל. ובכל זאת, הסרט טוען גם שאין להניח למצב עניינים זה להפוך לנורמה: לקראת סופו מבין באטמן שחשיפת פשעיו של דנט תגרום לגות'אם לאבד את שרידי אמונתה בצדק ובסדר ובכך תעניק לג'וקר את הניצחון הסופי. בצעד עליון של הקרבה עצמית הוא מורה לגורדון להאשים אותו עצמו במעשי הרצח של דנט. "אתה תרדוף אותי", הוא אומר. "תגנה אותי. תשסה בי את הכלבים. אבל זה מה שצריך לקרות. לפעמים האמת לא מספיק טובה. לפעמים מגיע לאנשים יותר. לפעמים מגיע לאנשים לקבל שכר על אמונתם." הסרט מסתיים בתחושה של אי־ודאות עגומה כשבאטמן, ההופך לפושע מבוקש, נבלע בחשיכה מתוך החלטה נחושה לשרת את העיר כאביר האפל הנרדף שלה, יהיה המחיר אשר יהיה.

הסיום הקודר והמפתיע כמו מורה לנו שהקרנב שבאטמן מקריב הכרחי מפני שגם אם גות'אם זקוקה לאביר אפל, אין היא יכולה להכיר בכך ביועין. הפילוסוף האיטלקי ג'ורג'ו אגמבן ביטא רעיון דומה בכתבו: "מה שהחוק לא יוכל לסבול לעולם – מה שנדמה לו כסכנה שאין כל אפשרות להתמודד אתה – הוא קיומה של אלימות מחוץ למסגרת החוק". כדי לשמר את החוק חייבים בני האדם להאמין כי מי שפועל מחוץ למסגרת המשפט הוא פושע, גם אם שירותיו נחוצים עד מאוד. הם חייבים להאמין, כפי שאומר גורדון, כי "הוא אינו גיבור".

מסקנה זו מעוררת אי־נוחות, מפני שנובע ממנה שבמידה מסוימת הצדק עם הג'וקר: הנורמה אינה אלא שקר. החברה זקוקה לשקר הזה, דורשת אותו, כדי